

ПЕРСОНАЛІЇ

Олександр ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук,
професор кафедри новітньої історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Святослав ДАНИЛЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова
(Київ, Україна), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Нарком фінансів УСРР М.Полоз: політико-економічні пріоритети діяльності (1920-ті рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.170>

УДК: [94(477)+338.22:323-057.177]«192»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні основних етапів політичної біографії державного і громадського діяча, його професійно-освітнього вибору, ідеологічних орієнтацій, номенклатурної діяльності в інститутах влади в Україні 1917–1929 рр., політико-економічних пріоритетів. **Методологія.** В основі дослідження – особистість М.Полоза в контексті діяльності організацій, інститутів, державних структур СРСР та УСРР 1920-х рр. При цьому використано мікроісторичний підхід, застосовано принцип історизму, який передбачає критичний аналіз як архівних, так і друкованих джерел. **Наукова новизна** визначається залученням нових історичних та історіографічних джерел, що дало змогу реконструювати маловивчений напрям діяльності М.Полоза, уточнити деякі важливі моменти його біографії. **Висновки.** Тривале перебування М.Полоза серед керівного складу партії українських есерів справило глибокий вплив на формування його національно-ідейних принципів, їх суперечливу трансформацію в умовах роботи на посаді наркома фінансів радянської України (1926–1929 рр.). Основними його політично-економічними пріоритетами стали збереження єдиного економічного цілого УСРР, захист бюджетних прав республіки, формування доходів республіканського бюджету, раціональне використання його видатків, пропорційне фінансування української промисловості тощо. Водночас нарком фінансів УСРР, виконуючи посадові повноваження, дотримувався «класового принципу» стягнення податків, сприяв упровадженню системи подвійного оподаткування селян у вигляді так званого «самообкладання».

Ключові слова: Полоз, податки, українська податкова система, колегія Наркомфіну УСРР, УПСР, боротьбист, політично-економічні пріоритети, номенклатура.

Українська історична персоналістика, яка впевнено набуває самостійного наукового дискурсу, не обмежується формальним висвітленням біографії видатних осіб, їх творчої та громадсько-політичної діяльності. Вибудовуючи власну методологію дослідження, вона охоплює своїм дисциплінарним предметом світоглядні, ментальні, соціально-психологічні, антропологічні аспекти взаємин людини і природи, влади і суспільства. Не втратив актуальності і енциклопедичний формат бібліобіографічного і повсякденного життя історичних осіб, їхньої творчості, особистого внеску у науку, соціальне повсякдення.

Наукова персоналістика – не хроніка основних віх життя особи, навіть видатної чи відомої, адже людина, суспільство, віра, релігія, індивідуальність і всесвіт пов'язані між собою. Вибір пріоритетів, тобто соціальних і духовних цінностей або ідеологічних уподобань, має причинно-наслідкову залежність, ситуативну зумовленість, він не є спадковим, але залежить від виховання, тотальної системи «насаджування» способу соціальної поведінки. Почасти вибір та абсолютизація суспільних цінностей стає долею для людини, визначає її подальший життєвий шлях.

Доля політичного й державного діяча Михайла Миколайовича Полоза – яскравий приклад складного поєднання суб'єктивного вибору та збігу об'єктивних обставин. Історики, вивчаючи національно-визвольні змагання в Україні 1917–1921 рр., етапи радянського державотворення та функціонування партійно-радянської номенклатури, не обходять увагою цього політика. Вони підкреслюють принципову позицію наркома фінансів УСРР М.Полоза щодо «унезалеження республіканського бюджету від бюджету загальносоюзного»¹, його номенклатурний захист фінансово-економічних прав республіки, особливо у царині формування доходної частини державного бюджету². Політична біографія українського есера, боротьбиста з національними ознаками та радянського номенклатурного чиновника представлена у працях Ю.Данилюка, С.Підгайного, М.Дорошка, М.Фролова, Г.Єфіменка, О.Любовець, Т.Бевз³. У вітчизняній репресології М.Полоз постає «національно свідомим українцем»⁴. Історіографічний дискурс політичної діяльності М.Полоза хронологічно сегментований, а концептуально він має ознаки української державоцентричності (виокремлення національних пріоритетів, опозиційність боротьбиста, протистояння з більшовицькою номенклатурою, обстоювання самодіяльності владних інститутів української радянської держави, республіканського бюджету). Г.Єфіменко, досліджуючи відносини між УСРР та РСФФР у 1919–1920 рр., назвав М.Полоза «одним з найбільш авторитетних в українському суспільстві боротьбистів»⁵. Як історичний аргумент він подає радикальну й водночас принципову позицію останнього на перемовинах у Брест-Литовську, його заперечення «московських угод» щодо розпуску Української комуністичної партії (боротьбистів), а як наслідок – тимчасове усунення зі списку претендентів на керівні посади в українському радянському уряді. Захист М.Полозом статусу української

¹ Верстюк В., Осташико Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.146–147.

² Чеберяко О.В. Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. – К., 2012. – 438 с.

³ Данилюк Ю.З. ...Ніякої контрреволюційної роботи не вів // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992; Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Недостріляні. – К., 2003; Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – К., 2008. – 368 с.; Фролов М.О. Компартіно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – 800 с.; Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФФР: довгий 1920 рік. – К., 2012. – 367 с.; Його ж. Полоз (Полозов) Михайло Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011; Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: нариси історії та програмні документи. – К., 2012. – 609 с.; Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999. – 272 с.

⁴ Шаповал Ю. Невигадані історії. – К., 2004. – С.23, 156, 171, 285.

⁵ Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФФР... – С.183.

мови, особливо з трибуни виконкому Комінтерну в лютому 1920 р.⁶, свідчив про його світоглядну й національно орієнтовану індивідуальність.

Отже, судячи з історіографічного огляду наукової літератури, політично-ідеологічні погляди та дії М.Полоза в роки Української революції мали виразні національно-культурні пріоритети. Ідеологічний ярлик представника «самостійницького» табору, виголошений Х.Раковським на адресу М.Полоза⁷, загалом відображав його ідейне кредо. Однак, урахувуючи вплив російської соціал-демократії дореволюційного гатунку, соціалістичних програмних засад есерів, номенклатурне сприйняття більшовицької доктрини державного соціалізму, дещо нівелювали «самостійність» українського діяча.

Політична біографія боротьбиста й більшовика М.Полоза заслуговує окремого науково-історичного дослідження. Вона не є предметом нашого пошуку, але, безумовно, перебування М.Полоза в лавах Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) з 1905–1906 рр.⁸, участь у діяльності Української Центральної Ради (УЦР), арешти за політично-революційну справу радикально вплинули на його світоглядні та ідеологічні вподобання.

Наркомівське майбутнє М.Полоза залежало від його партійного минулого та участі в УЦР, від імпульсивного характеру, протистояння з вищою номенклатурною ланкою УСРР та СРСР, від принципової позиції у відносинах між республіками. Від політично-ідеологічного «аншлюсу», тобто «самоліквідації» УКП(б) у 1920 р., М.Полоз не отримав ключових посад. Його обрали членом президії ВУЦВК, а згодом направили до Москви повноважним представником уряду УСРР у «федеративно-союзних» органах влади (1921–1923 рр.). В Україну він повернувся на посаду голови Державної планової комісії при РНК УСРР (Укрдержплан, Держплан УСРР), обіймаючи її впродовж 1923–1924 рр. Отже, урахувуючи персональний склад наркоматів УСРР та партійність управлінців, значна частина боротьбистів добре працевлаштувалася. Залишалось сумлінно чи самовіддано будувати соціалізм (можливо комунізм) у національних республіках.

Троє лідерів колишнього складу ЦК УКП(б) – Г.Гринько, О.Шумський, М.Полоз – очолили Наркомос УСРР, Укрдержплан, Наркомфін. М.Полоз «передав» Г.Гриньку, який раніше керував системою освіти в УСРР, посаду голови Держплану республіки (1925–1926 рр.)⁹, а сам очолив Наркомат фінансів УСРР. Якщо Г.Гринько задекларував програмні засади своєї діяльності кількома конструктивними статтями, то М.Полоз поринув у поточні податково-бюджетні справи.

Номенклатурне делегування М.Полоза до колеги Наркомфіну УСРР відбулося 19 січня 1926 р. Саме тоді було затверджено новий склад наркомату: С.Кузнецов (нарком), перший заступник наркома М.Полоз, другий заступник М.Каттель, члени колеги В.Храмов, А.Грінштейн, Г.Пальчиковський, П.Солодуб (голова Укрдержстраху), С.Арсон¹⁰. Колишній боротьбист П.Солодуб та М.Полоз становили своєрідну «українську фракцію» в Наркомфіні УСРР, а решта працівників не володіли українською мовою. В анкетах державного службовця М.Полоз писав: «українець»¹¹. 22 лютого 1926 р. він успішно склав іспит на знання української мови, який проводила Урядова комісія з українізації центрального апарату Наркомфіну УСРР. Вона оцінила його

⁶ Там само. – С.191, 197.

⁷ Там само. – С.183.

⁸ У службових анкетах він указував початок членства в УПСР – з 1905 та 1906 р.

⁹ Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2004. – С.203.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.30. – Оп.1. – Спр.451. – Арк.17.

¹¹ Там само. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.3160. – Арк.1–5; Ф.30. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.1–2.

знання мови за «першою категорією» (давала право працювати за посадою), а нарком фінансів С.Кузнецову порадила «засвоїти правопис»¹². Решта заступників, склавши загалом іспит, була віднесена до «третьої категорії» (умовно дозволили працювати за посадою). Обстеження рівня українізації апарату Наркомфіну УСРР, проведене 26–27 квітня 1926 р., виявило наступну ситуацію: «вся відчітність ведеться російською мовою», «успіхи українізації центру дуже мізерні», «в цілому наркоматі за незначними виїмками української мови не чути», адже скрізь «виключно існує російщина»¹³. Тому доводилося спілкуватися російською, думати українською, а діяти номенклатурно.

На посаді першого заступника наркома фінансів УСРР М.Полоз перебував у січні – квітні 1926 р. А датою його першого службового засідання стало 25 січня, коли новий склад колегії вирішив скликати фінансову нараду¹⁴. 9 лютого він брав участь в обговоренні проблеми «золотої десятки» (радянського червінця) та причин невиконання сільськогосподарського податку. Зазначені питання не підлягали публічному оголошенню. Наступного дня «заступник наркомфіна УСРР тов. Полоз М.М. відбув в службове відрядження до Москви»¹⁵. Вивчення наказів адміністративно-організаційного відділу НКФ УСРР першої половини 1926 р. засвідчує інтенсивну посадову діяльність заступника наркома фінансів: майже щотижня їздив у відрядження до Москви та округових міст республіки. Ревізію-експедиційний маршрут М.Полоза пролягав через Москву, Суми, Київ, Білу Церкву. І все це впродовж одного місяця, а між відрядженнями брав участь у нарадах, колегіях тощо.

В історичній літературі, яка висвітлює функціонування партійно-радянської номенклатури, помилково зазначено початок наркомівської служби М.Полоза – з 1924 р.¹⁶ Вона розпочалася не у квітні 1926 р., як стверджується в «Енциклопедії історії України»¹⁷, а фактично наступного місяця – 15 травня. Саме тоді, судячи з наказу №47, але з посиланням на постанову президії ВУЦВК від 13 травня, М.Полоза призначили «виконуючим обов'язки» наркома фінансів УСРР¹⁸. 29 квітня 1926 р. С.Кузнецову запропонували посаду заступника наркома фінансів СРСР, але 8 травня він залишався на посаді українського наркома, навіть повернувся з відрядження до Луганська¹⁹. М.Полоз заповнив службову анкету 30 квітня, однак до виконання обов'язків наркома приступив пізніше.

Урядові кабінети в Москві він добре знав, перебуваючи на посаді повноважного представника РНК УСРР, а «старе місто» – від навчання в університеті А.Шанявського. Однак на засідання колегії Наркомфіну СРСР, судячи з протоколів засідань, їздив не дуже охоче. Нарком М.Полоз делегував своїх заступників – С.Арсона, Сиволапа²⁰. У союзному наркоматі працювали «земляки» С.Кузнецов, Г.Пальчиковський під керівництвом наркома фінансів СРСР М.Брюханова. Дивно, але М.Полоз не був членом колегії НКФ СРСР, тобто формальне розмежування між республіканським та союзним наркоматами існувало. Однак заступники союзного наркома М.Фрумкін, члени колегії А.Вайнштейн, М.Ліфшиц доволі часто бували у Харкові, брали участь у роботі фінансово-податкових нарад.

¹² Там само. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.6197. – Арк.27.

¹³ Там само. – Спр.6196. – Арк.10.

¹⁴ Там само. – Спр.6192. – Арк.10.

¹⁵ Там само. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.6.

¹⁶ Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні... – С.203.

¹⁷ Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.353.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.21.

¹⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.3099. – Арк.72.

²⁰ Там само. – Оп.2. – Спр.8. – 5; Спр.2525. – Арк.16.

Натомість М.Полоза постійно запрошували до Москви на засідання бюджетного управління НКФ СРСР, для участі у всесоюзних нарадах. Графік відряджень українського наркома виявився дуже тісним: до Москви – 26 червня, 7, 19, 26 липня, а 15 серпня разом із керівником відділу сільськогосподарського податку В.Зотовим обстежував роботу податкових органів Катеринославської, Миколаївської, Маріупольської, Херсонської, Одеської та Артемівської округ, повернувшись у Харків лише 4 вересня²¹.

Політично-економічні пріоритети наркома М.Полоза, крім його партійно-ідеологічних та світоглядних переконань, залежали від номенклатурно-посадових повноважень. Посада наркома вважалася політичною, а не оперативно-організаційною. Він мав забезпечити структурно-функціональне здійснення радянської податкової політики, дотримання її класового принципу. Однак прикладним завданням номер один лишався державний бюджет, тобто його фінансове наповнення, а опосередковано – фіскальна ефективність податкової системи. 27 жовтня 1926 р. колегія розглянула питання про зміцнення «бюджетної дисципліни», а 2 листопада заслухала звіт бюджетного управління НКФ УСРР про виконання державного бюджету за 1924/1925 та 1925/1926 рр. Нарком М.Полоз доручив податківцям підготувати графік поквартальних надходжень податків.

На засіданнях колегії Наркомфіну УСРР у 1927 р. він головував 16 разів. Якщо зважити на графік відряджень (4–5 на місяць), то стає зрозумілим повсякденне навантаження. Майже кожне друге засідання стосувалося податкових джерел і державного бюджету, але торкалися й позики індустріалізації, «класової лінії» сільськогосподарського кредиту, стану місцевих фінансів. 10 січня 1927 р. М.Полоз виступив на всеукраїнській нараді з сільськогосподарського податку, підкреслив необхідність фінансового регулювання накопичення, його «класового перерозподілу» на селі, тому що соціально-економічна диференціація селянських господарств в Україні відбувалася швидше від інших республік, зростали товарність і доходи, отже підходи до оподаткування також вирізнялися²². Нарком був переконаний, що українська подвірна система оподаткування селян замість обкладання доходу з урахуванням кількості їдців «себе виправдала», а також уважав доцільним розподілити «криву податкового тягара» між заможними селянами. 25 січня колегія доручила податковому управлінню в особі О.Кушніра, В.Зотова вивчити можливість збільшення переліку «елементів доходності» шляхом зміни «норм прибутковості» об'єктів оподаткування (десятини ріллі, поголів'я худоби, неземлеробських заробітків тощо)²³.

До союзних фінансових документів ставлення М.Полоза було критичним, але сприймав він їх як керівництво до дії. 14 березня 1927 р. колегія ретельно розглянула проект закону СРСР про єдиний сільськогосподарський податок, а зауваження назвала «реформою». Поправки стосувалися надання республікам права встановлювати неоподаткований мінімум з доходів спеціальних галузей сільського господарства²⁴. Замість слова «місцям», яке було у проекті закону, вставили «союзних республік». Дрібничка, на перший погляд, але формальний статус української радянської державності термінологічно «поновлено».

У травні 1927 р. Наркомфін УСРР двічі повертався до розгляду питання про фінансові джерела бюджету, його найближчих перспектив і 5-річного «бюджетового плану». 1 червня М.Полоз зобов'язав колег збалансувати держбюджет, а 26 червня

²¹ Там само. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.12.

²² Всеукраинское совещание по сельскохозяйственному налогу // Украинский экономист. – 1927. – 12 января.

²³ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.224.

²⁴ Там само. – Арк.221.

доручив податковому управлінню економічно та фінансово обґрунтувати «питання про фіскальну міцність України», критично переглянути контрольні цифри бюджету СРСР і союзних республік, урахуваючи внутрішні податкові можливості. 13 липня 1927 р. нарком фінансів УСРР інформував членів колегії про роботу бюджетної наради в Москві, зобов'язав О.Кушніра та В.Зотова скласти доповідну записку Наркомфіну СРСР із проханням зменшити ставки нарахування прибуткового податку, визнати суму сільгосподатку для України 78 млн руб. «перебільшеною»²⁵. Одночасно вважав неприпустимим доведення ставок самообкладання – 200% до суми сільгосподатку. Тому запропонував мінімізувати «межі тяготи цього самообкладання» до 50%²⁶. Економічна освіта й досвід роботи головним плановиком республіки дозволяли системно оцінювати фінансові можливості платників податку.

Відзначаючи десяту річницю більшовицької революції, М.Полоз ідеологічно розчулився, згадав «класові принципи» податкової політики. «Яскраво класовий характер нашої податкової системи, – наголошував він 25 грудня 1927 р., – достатньо ілюструється, наприклад, тим, що за сільгосподатком, звільнено від оплати цього податку 35% усіх селянських господарств»²⁷. Звільнили лише найбідніші господарства, а загальна сума була розподілена між заможними дворами. Вони стали об'єктом подвійного оподаткування, тобто застосування до них так званого самообкладання. Нарком уважав досягненням обкладання податком 1,2% доходів робітників, від 3% до 4% доходів кустарів, «осіб вільних професій», а «нетрудових елементів» – 13%²⁸. Згадавши про державний бюджет 1923/1924 р., М.Полоз зазначив, що податкові надходження тоді не враховувалися, а власні джерела становили 25%, решту коштів отримували від союзних установ. Насправді державні податки, зібрані в республіці, спрямовувалися тоді переважно до Наркомфіну СРСР, а згодом перерозподілялися. У 1927 р. до республіканського бюджету надходили всі «прямі податки», а до союзного спрямовували лише 1% від загальної суми. А вона в 1927/1928 р. становила 89,2 млн руб., яку внесли 20 тис. платників податку²⁹.

Одним із пріоритетів номенклатурної діяльності М.Полоза була децентралізація української податкової системи, а також захист бюджетних прав республіки. На фінансовій нараді 15–16 лютого 1926 р. у Харкові він наполягав на розширенні бюджетних прав, переконував у цьому співробітників союзних відомств. Присутній на нараді член колегії НКФ СРСР А.Вайнштейн, повертаючись до проблеми «бюджетних прав», скептично зазначив, що «навіть доведеться робити будь-яку принципову зміну», адже головне – забезпечення бездефіцитного бюджету. Однак, урахуваючи наполягання та принциповість «української фінансової думки», визнав за слушне «дати союзним республікам більше прав у галузі місцевого бюджету»³⁰. Отже, долаючи номенклатурний і системний опір союзних установ, М.Полоз зі своїми прихильниками прагнув усіляко захищати бюджетні права УСРР.

Основний фінансовий документ, яким був державний бюджет республіки, читав, доповнював та особисто підписував нарком фінансів М.Полоз у 1926–1929 рр.³¹ Йому

²⁵ Там само. – Арк.177.

²⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.9.

²⁷ *Полоз М.* Финансы Украины за десятилетие // Украинский экономист. – 1927. – 25 декабря.

²⁸ Там же.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.3567. – Арк.1.

³⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.6205. – Арк.20.

³¹ Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1926–1927 бюджетный год. – X., 1926. – 187 с.; Державний бюджет УСРР на 1927–1928 бюджетовий рік. – X., 1928. – 148 с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928–1929 рік з пояснювальною запискою. – X., 1928. – 111 с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929–1930 рік з пояснювальною запискою. – X., 1929. – 89 с.

доводилося боротися в бюджетному управлінні НКФ УСРР за кожен пункт республіканського бюджету. В Україні його підтримували колеги, особливо з середовища колишніх боротьбистів. Вони виявляли спільну номенклатурну солідарність, адже несли не лише колегіальну, але й особисту відповідальність за виконання бюджету.

Основним фінансовим джерелом наповнення його доходної частини були податкові надходження. У 1927/1928 р., судячи з піврічного звіту НКФ УСРР за підписом М.Полоза та начальника бюджетного управління М.Голубятникова, «недобір» сільгосподатку становив 1,3 млн руб. Державні промислові трести мали тоді 14,7 млн прибутку, а до бюджету відрахували 6,5 млн, тобто половину суми «недобору» лише одного з податків³². Селяни, яких обклали подвійними податками й системними зборами, були основними інвесторами радянської влади. Очевидно, колишній український есер М.Полоз знав про це, але чи усвідомлював межу «податкового тиску» на них? Його «класова» політична риторика свідчила про номенклатурну запопадливість, меншою мірою про «податкову справедливість» і соціальну рівність.

За суцільними засіданнями, постійними відрядженнями і службовими турботами ніколи було думати про минулі революційні гасла, соціальні обіцянки. У 1928 р. М.Полоз головував на 16-ти засіданнях колегії Наркомфіну, а з 37 питань, які обговорювалися, більшу частину становили податки, бюджет, позика індустріалізації³³. 10 лютого 1928 р., після обговорення проекту «Положення про НКФ УСРР», колегія на чолі з наркомфінансів ухвалила нормативне рішення: «Вважати потрібним, аби на Україні було утворено всеукраїнський орган, що відає здійсненням спиртової монополії, щоб він був при Наркомфіні УСРР»³⁴. Серйозна заявка на демонтаж союзної спиртової монополії, а отже й на акцизний збір від горілчаних виробів, які становили колосальну частину фінансових надходжень до бюджету СРСР.

Повсякденна діяльність наркома фінансів радянської України вражає інтенсивністю різноманітних засідань. Вона не була такою гучною, як у О.Шумського, М.Скрипника та інших українських політиків, але дуже прикладною. За участі М.Полоза 3–4 квітня 1928 р. колегія ухвалила директиви місцевого бюджету, 6 квітня умови проходження республіканського бюджету у союзних органах, 18 і 21 квітня обговорила інші бюджетні питання (виконання плану фінансування народного господарства, стягнення самообкладання), а 30 квітня за його головування прийняли директиви щодо республіканського бюджету 1928/1929 р. Фінансовий документ був лише планом, а його наповненням займалися платники податку, тому М.Полоз вимагав від податкового управління вирішення конкретних питань: «[...] наскільки є реальним виконання податкової частини республіканського бюджету», своєчасного подання «піврічних оглядів надходження податків»³⁵. 3 серпня 1928 р. він заслухав звіт податкового управління про виконання держбюджету 1927/1928 р. за дев'ять місяців, відтак поставив конкретне завдання: «прискорення і збільшення промислового податку», позаяк спостерігалася загрозна тенденція «недонадходження»³⁶. Нарком відповідав за виконання бюджету, тому доводилося маневрувати між посадовими зобов'язаннями та національно-ідейним сумлінням.

Від сталості фінансових надходжень залежали сімейні бюджети освітян, медиків, тобто бюджетної складової суспільного розвитку. Доходна частина державного бюджету УСРР 1927/1928 р. становила 289 млн руб., з яких 101 млн – сума

³² ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.6. – Спр.1555. – Арк.9.

³³ Там само. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.6.

³⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.95.

³⁵ Там само. – Арк.77.

³⁶ Там само. – Арк.58.

сільськогосподарського, 63,4 млн – промислового, понад 35 млн – прибуткового податку, тобто майже 200 млн руб.³⁷ Порівняно з 1926/1927 р. селяни мали внести на 30 млн більше, непмани міста – на 18 млн, службовці й робітники підприємств – на 10 млн руб.³⁸ Отже, судячи з контрольних цифр бюджету та фактичного його надходження, «податковий тиск» зростав. А нарком фінансів М.Полоз його підтримував.

Політичний нагляд за «українською фінансовою думкою» здійснювало політбюро ЦК КП(б)У, в якому правили не боротьбисти, а сталінські емісари. Вони формували внутрішню економічну політику, особливо хлібозаготівельну, фіскально-податкову, унеможливаючи «національний ухил» на «фінансовому фронті». Стаття М.Волобуєва, опублікована у 1928 р.³⁹, концептуально висвітлювала національно-економічні основи самодіяльності українського «господарського терену», але вона упереджувала будь-яку самостійність теорії і практики «української фінансової думки». Колишній агітпропівець, виконуючи ідеологічне замовлення партійних органів, окреслив проблематику, яка підлягала політичній цензурі. Ніхто зі вчених та економістів не наважився виступити з подібними програмними дискурсами. У 1925 й 1926 рр. Г.Гринько писав про самотність українського «народногосподарського цілого», але не розкривав самого терміна та явища «народне господарство», тобто селян, непманів, концесіонерів, акціонерів, кооперації.

Нарком фінансів М.Полоз був практиком, не писав теоретичних праць, інколи друкував статті в періодичних виданнях. Публічно підтримував лінію партії, адже з листопада 1927 р. був членом ЦК КП(б)У, залишався ним і після XI з'їзду партії⁴⁰. Його запрошували на засідання політбюро ЦК для обговорення фінансових проблем та ухвалення директивних рішень.

14 березня 1927 р. нарком фінансів звітував на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про наслідки податкової політики, уважав за досягнення те, що 55% суми промислового податку сплачували непмани – приватні торговці⁴¹. 10 червня він особисто подав проект резолюції щодо оподаткування «міцних господарств», запропонував системне обстеження їхніх доходів⁴². А 31 грудня 1927 р., тобто напередодні нового року, особисто доповідав на політбюро про кампанію самообкладання, але в межах 35% ставки єдиного сільськогосподарського податку⁴³. 5 січні 1928 р. до Харкова навіть приїхав В.Молотов, щоб протиснути кабальний для селян закон про самообкладання⁴⁴. Його виконання покладалося на податкові органи Наркомфіну УСРР, який у доповідній записці 11 лютого того ж року назвав загальну суму селянських зобов'язань – 35,3 млн руб., з яких 19,2 млн руб. було виконано впродовж місяця⁴⁵. М.Полоз, як свідчать архівні документи, особисто вимагав від податківців посилення темпів виконання сільгосподатку та самообкладання. Він запропонував преміювати сільські ради за виявлення «ухильників» податку⁴⁶. Номенклатурні пріоритети взяли гору над соціально-народницькими ідеями та почуттями колишнього есера, адже доводилося впроваджувати грошову повинність селян.

³⁷ Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1927–1928 бюджетовий рік. – С.39.

³⁸ Там само. – С.40.

³⁹ Волобуєв М.С. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.46–72; №3. – С.42–63.

⁴⁰ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки: 1918–1991. – К., 2005. – С.334, 336.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.131. – Арк.24.

⁴² Там само. – Спр.122. – Арк.86.

⁴³ Там само. – Арк.86.

⁴⁴ Там само. – Спр.142. – Арк.3.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.5269. – Арк.26.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2756. – Арк.8.

Національно-ідейне, ментальне й номенклатурно-інституційне дивним чином уживалися в ньому, але за певних обставин національне виринало на поверхню. У червні 1928 р. на пленумі ЦК КП(б)У М.Полоз підтримав позицію С.Власенка та О.Одинцова про повернення Л.Кагановича до Москви, відкликання якого для України не означало б «все пропало»⁴⁷. Дивна й, можливо, необачна позиція, але він заявив про неї публічно. Він висловлював критичні зауваження Комісії з перегляду податкового законодавства, яка засідала в Москві, наполягаючи на збереженні «української податкової системи»⁴⁸. 27–28 жовтня 1928 р. колегія НКФ УСРР розглядала проект «Положення про бюджетні права Союзу і союзних республік». Загалом його ухвалили, додавши чимало доповнень. Так, замість слова «загальнодержавний» запропонували «загальносоюзний»⁴⁹. Республіканський бюджет мав статус державного в УСРР, адже функціонував і місцевий бюджет. Політично-економічна складова була присутня у запропонованих змінах та доповненнях, до яких долучився й нарком фінансів республіки.

Державний бюджет УСРР на 1928/1929 р., підписаний М.Полозом, виявився фінансово обтяжливим для непманів і селян. Податковий тягар «великого перелому», тобто системного руйнування приватного підприємництва, був яскраво зафіксований у цифрі промислового податку – 183 млн, сільськогосподарського – 99 млн, прибуткового – 40 млн, податку зі спадщини – в 0,2 млн руб.⁵⁰ 16 листопада 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, за участі П.Постишева, Г.Петровського, С.Косіора, М.Скрипника, доручило М.Полозу скласти доповідну записку до ЦК ВКП(б) з проханням збільшити республіканський бюджет на 8 млн руб., щоб покрити наслідки недороду поточного року⁵¹.

Номенклатурна діяльність наркома фінансів у рік «великого перелому» значно активізувалася. Він головував на 22 засіданнях колегії НаркомфінУ УСРР, тобто майже два рази на місяць, перебуваючи водночас у постійних відрядженнях. Також брав участь у роботі всеукраїнських з'їздів рад, фінансових нарадах, сесіях ВУЦВК. На порядок денний колегій виносили актуальні поточні питання: формування п'ятирічного фінплану УСРР обговорили 6–7 січня, зведення планово-фінансових заходів – 12 січня, ревізії ощадних кас – 31 січня, установлення посадових окладів фінпрацівників – 18 лютого, обов'язкового окладного страхування – 26 лютого, співвідношення податкової й неподаткової частин державного бюджету на п'ятирічку – 4 березня, поточні фінансові проблеми – 13, 15, 16 квітня, розгляд директив державного бюджету 1928/1929 р. – 30 квітня, проект бюджетного управління з фінансового прогнозування надходжень до державного бюджету – 31 квітня, фінансову ситуацію першого півріччя – 7 травня.

8 травня 1929 р. М.Полоз брав участь у роботі XI Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові, навіть опонував В.Куйбишеву, особливо у частині зменшення асигнувань українській промисловості, перенесення спорудження тракторного заводу на Урал замість його будівництва в Україні. Подібні рішення союзних структур М.Полоз пояснював «діями відцентрових течій в органах планування». Намагаючись застерегти себе від звинувачень у «націонал-ухильництві», український нарком зазначив, що він не «ставити питання в обласницькій або національній площині», а лише з «точки зору рентабельності, з точки зору вигідності для Союзу в цілому»⁵². Він наполягав на «відновленні шістнадцяти мільйонів вкладень в українське господарство і, зокрема,

⁴⁷ Дорощко М. Номенклатура: керівна верхівка... – С.283.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2756. – Арк.83.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.41.

⁵⁰ Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928–1929 рік з пояснювальною запискою. – Х., 1929. – 111 с.

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.143. – Арк.95.

⁵² XI-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт та постанови. – Х., 1929. – С.66–70, 82–90.

на Правобережжі, котрі були заплановані серед іншого в нашому українському 5-річному плані». 14–15 травня, тобто відразу після з'їзду, у Наркомфіні відбулася нарада його делегатів, яка заслухала стан виконання промислового податку⁵³. Колегія Наркомфіну УСРР, очолювана М.Полозом, із принципових питань діяла командно й послідовно, особливо у відстоюванні фінансових складових державного бюджету.

У червні – липні 1929 р. вони зосередилися на фінансових зобов'язаннях, а також працювали над доходними джерелами республіканського бюджету. 30 грудня 1929 р. нарком фінансів вимагав від співробітників центральних і місцевих управлінських структур такого формування квартальних планів, щоб вони «обнімали собою не лише господарство республіканське, а навіть й фінансове господарство Союзу на території України»⁵⁴. Отже «на території України», не «загальнодержавне», а «загальносоюзне», тобто маємо переконливий доказ пріоритетності республіканського цілого, його входження до союзного (загального) як особливого, а місцями й самостійного. Нарком фінансів УСРР постійно підкреслював самотність її «народногосподарського терену», ситуативно та послідовно захищав інституційні основи української радянської державності.

Політичні переконання М.Полоза суперечили генеральній лінії партії в аграрному секторі, тому доводилося адаптуватися. Номенклатурні повноваження змушували його тиснути на податковий апарат, вимагати від нього прискорення та «посилення» фіскальної функції. 12 січня 1929 р. М.Полоз доручив податковому управлінню вивчити «вплив податкової системи на дробленість селянських господарств» і «вплив на соціальні шари»⁵⁵. Три дні поспіль (13–16 квітня 1929 р.) колегія на чолі з наркомом обговорювала проект нормативного акта про встановлення економічно-фінансових ознак селянських господарств, які надавали б право місцевим податковим органам оподатковувати єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку⁵⁶. Окрфінвідділам дозволили розширення «кола ознак», тобто самостійно визначати соціально-економічний тип платника податку, обкладати його згідно з фінпланом, а не фінансовими можливостями двору. Розробки Наркомфіну лягли в основу постанови РНК УСРР «Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське»⁵⁷. Особисто долучився нарком і до впровадження системи самообкладання в українських селах. Есерівський романтизм, хоч і мав ознаки «неонародництва», остаточно розвіявся через застосування «класових ознак» «куркульських господарств», а фактично середніх і заможних груп селян.

У 1930 р., коли українські села накрила суцільна колективізація, М.Полоза «відкликали» до Москви. Він очолював бюджетну комісію ЦВК СРСР. Боротьбицьке минуле надгоногло його: у січні 1934 р. М.Полоза заарештували. 4 червня того ж року засудили до 10 років таборів, а 3 листопада 1937 р. на Соловках, в урочищі Сандармох, розстріляли⁵⁸. Йому виповнилося тоді лише 46 років. В «українському списку» страчених опинилися академіки, професори, студенти й аспіранти, історики та письменники, колишні есери, соціал-демократи, міністри УНР, члени УЦР. Там загинув і П.Солодуб, якого особисто знав М.Полоз, а також секретар ВУЦВК і відомий історик-марксист М.Яворський, із котрим доводилося зустрічатися на сесії ВУЦВК та з'їздах рад. Обравши політичну, а не класичну професійну діяльність, М.Полоз поступово торував шлях у Вічність.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.1529. – Арк.230.

⁵⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.1.

⁵⁵ Там само. – Арк.32.

⁵⁶ Там само. – Арк.25.

⁵⁷ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: 36. док. і мат., 2-ге вид., стереот. / Упор.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна. – К., 1993. – С.106–107.

⁵⁸ Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т.1. – К., 1997. – С.31, 43.

Отже, дослідивши номенклатурно-посадову діяльність М.Полоза в Україні, варто виокремити кілька базових пріоритетів. Їх виявлення та дотримання мали ситуативно-хронологічну послідовність, але завжди опиралися на політично-ідейні переконання самого М.Полоза. Він погодився з курсом на індустріалізацію, навіть «мобілізував» кошти, не заперечував проти сталінської теорії і практики соціалістичної реконструкції народного господарства. Повноваження наркома вимагали від нього їх статусного виконання, тому оперативно-організаційна діяльність Наркомфіну УСРР не завжди збігалася з ментальними, світоглядними й особистими цінностями М.Полоза. Його фінансово-економічним пріоритетом було формування української податкової системи, яка в багатьох випадках вирізнялася від російсько-радянської. Однак фінансовий план, насаджений Москвою, змушував Наркомфін республіки вдаватися до адміністративно-репресивного тиску на платників податку, формувати фіскальну складову податкового апарату, посилити «податковий тягар», запровадити подвійне оподаткування селян у вигляді так званого самообкладання (з ініціативи Москви), перейти до індивідуального порядку стягнення податку за соціально-економічним типом селянських господарств. В офіційно опублікованих республіканських бюджетах, особисто підписаних наркомом М.Полозом, маємо незаперечний факт щорічного збільшення суми податкових надходжень, отже й факт податкового тиску на платників. Есерівське минуле М.Полоза «мирно», без особливого протесту, трансформувалося в його радянсько-номенклатурне повсякдення.

В інституційному змаганні двох структурних одиниць – республіканської й союзної, особливо в галузі міжбюджетних відносин УСРР і СРСР, позиція М.Полоза була помірно опозиційною. Він захищав бюджетні права України в Москві, вимагав від союзного Держплану «справедливого» та «рентабельного» фінансування української промисловості (не лише союзної на території України), обстоював ідею будівництва тракторного заводу в УСРР, а не на Уралі. Протоколи засідань колегії Наркомфіну УСРР, стенограми нарад і з'їздів рад, у роботі яких брав участь український нарком фінансів, засвідчують його принципову посадову й національно-орієнтовану позицію. Основним його пріоритетом на посаді наркома залишався державний бюджет, особливо витратна частина.

Трагізм українського політика М.Полоза полягав у його індивідуальних рисах характеру, в особистому ставленні до національного питання й розбудови самодостатньої та самодіяльної української держави, навіть в її радянському варіанті, а, з іншого боку – у змаганні між «колоніальним статусом» України й функціональним адміністративно-силовим центризмом союзного керівництва.

REFERENCES

1. Bevz, T.A. (1999). *Mizh romantyzmom i realizmom (storinky istorii UPSR)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Cheberiaiko, O.V. (2012). *Byudzhetna systema v USRR 1920-kih rr.: orhanizatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Doroshko, M.S. (2008). *Nomenklatura: kerivna verkhivka radianskoi Ukrainy (1917–1938 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Frolov, M.O. (2004). *Kompartiiino-radianska elita v Ukraini: osoblyvosti isnuvannia ta funktsionuvannia v 1923–1928 rr.* Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
5. Grinko, G. (1925). *Zapadnyj upor SSSR. Khozjajstvo Ukrainy, 10*. [in Russian].
6. Grinko, G. (1926). *Planovyie problemy ukrainskoj ekonomiki. Planove khozjajstvo, 6*. [in Russian].
7. Liubovets, O.M. (2012). *Ukrainski partii revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr.: narysy istorii ta prohramni dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Lozyskyi, V.S. (2005). *Politbiuro TSK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stousunky: 1918–1991*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-kih rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Shapoval, Yu. (2003). *Nevybadani istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Verstiuk V., Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady: Biobrafichnyi dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Volobuiev, M.S. (1928). *Do problemy ukrainskoi ekonomiky. Bilbovyk Ukrainy, 2, 3*. [in Ukrainian].
13. Yefimenko, H. (2012). *Status USRR ta yii vzaiemovidnosny z RSFRR: doobvyi 1920 rik*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yefremov, S. (1997). *Shebodennyky: 1923–1929*. Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr DANYLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Modern History of Ukraine,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Sviatoslav DANYLENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Source Studies and Special Historical Disciplines,
National Pedagogical M.Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

People's Commissar of Finance of UkrSSR M.Poloz: Political and Economic Priorities (1920's)

Abstract. The main aim of this research is to unveil main stages of the political biography of the Ukrainian statesman and public figure M.Poloz, his professional and educational choices, ideological guidelines, nomenclature activities in the institutions of power in Ukraine in 1917–1929, his political and economic priorities. **Research methodology.** The research is based on the personality of M.Poloz in the context of his activities while being part of organizations, institutions, state structures of the USSR and Ukrainian SSR in the 1920s. The microhistorical approach is used, the principle of historicism is applied, which provides a critical analysis of both archival and printed sources. **Scientific novelty** is determined by the involvement of new historical and historiographical sources, which made possible to reconstruct the little-studied directions of M.Poloz activities, to clarify some important points of his biography. **Conclusions.** M.Poloz's long stay among the leadership of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party had a great influence on his ideological principles, their contradictory transformation in conditions of his daily work as the People's Commissar of Finance of Soviet Ukraine (1926–1929). The main political and economic priorities of the Ukrainian People's Commissar are revealed: preservation of the economic independence of the Ukrainian SSR, protection of budgetary rights of Ukraine, formation of republic's budget revenues, rational use of budget expenditures, proportional financing of Ukrainian industry, etc. The People's Commissar of Finance M.Poloz, performed his official duties, followed the "class principle" of tax collection, promoted the introduction of a system of double taxation of peasants in the form of so-called "self-taxation".

Keywords: Poloz, taxes, Ukrainian tax system, board of the People's Commissariat of Finance of the UkrSSR, Ukrainian Socialist Revolutionary Party, borotbyst, political and economic priorities, nomenclature.